

В.О. Андрушко, С.М. Гатальська

РОЗУМНА НАОЧНІСТЬ ІКОНОМОВЛЕННЯ

(Роздуми над іконою Афанасія Пателарія)

Ікону можна недооцінювати або переоцінювати — кожному приділено свою міру віри. Ікона може бути майстерності високої, або невисокої, але в основі її неодмінно лежить певний духовний досвід. Православна ікона, як безпосередній вираз християнської антропології, — це мистецтво, котре на будь-якому рівні, навіть ремісницькому, несе об'явлення неминущого смислу життя, пробуджує у свідомості духовне бачення. Ікономовлення як метафізика буття є, за висловом П. Флоренського, метафізикою конкретною, в ній не відбивається нічого випадкового, її наочність розумна.

Автори цієї статті мають цікавий документ (з тих, що попри всі історичні негоди зберігся) — ікону на дереві Патріарха Константинопольського Афанасія Лубенського, що, напевно, належить пензлеві народного іконописця і відноситься, як ми гадаємо, до першої чверті XIX ст. Розквіт народної ікони — особливість українського ікономалювання у XIX ст. Українська народна ікона на дереві мала переважно морально-повчальний характер, тяжіла до розповідності і наочності в змалюванні сцен чудотворінь святих, орієнтувалася на профе-

сійне ікономалярство і ніколи не була "примітивною". Полтавщина (батьківщина ікони про яку йдеться) була благодатним тереном поширення стилю ікономовлення, властивого ікономалярській майстерні Києво-Печерської Лаври. А лаврські ікони, як відомо, користувались великою популярністю у всьому православному світі. Афонські, грецькі, болгарські, сербські та інші ченці вважали за честь придбати у свої монастирі хоча б одну ікону із святої Київської Лаври.

Потреби певного історичного періоду, коли віра була всезагальним надбанням, виявили священний характер і іконність образу Афанасія Лубенського. Образ цей одночасно історичний і символічний, і це поєднання історичного реалізму з символікою — характерна риса ікони. Є багато свідчень, напівзабутих, напівточних, які твердять, що ікони із зображенням лубенської раки з мощами святиителя Афанасія набули поширення у XIX ст. Збереглися листи, з якими віруючі звертались до настоятеля монастиря з вимогами вислати зображення чудодійних мощей. Отже, культ усвятування мощей Патріарха Константинопольсь-

кого набрав свого часу справді народного розмаху, причому не лише в полтавській єпархії, але й далеко за її межами, навіть у Росії.

Роль греків в історії нашої Церкви та їх вплив на духовну освіту українців — тема ще остаточно не висвітлена у сучасній українській історіографії. Відомості про вплив греків на українську релігійну самосвідомість мають тим більшу цінність, що протягом довгих десятиліть російська історіографія чомусь підкреслювала лише "латинський вплив" на українську Церкву. З огляду на цей цікавий історичний факт, на який звертається увага у цій статті, а саме встановлення почитання мошей Константинопольського Патріарха, Святителя Афанасія Лубенського (з осередком у Лубенському Мгарському монастирі), править не лише суто церковний інтерес, але й надає цілий шар інформації, яка може зацікавити і істориків культури, психологів, мистецтвознавців.

Патріарх Константинопольський Афанасій Пателарій народився на острові Крит наприкінці XVI ст. Крит в ті часи був під владою Венеціанської республіки і славився багатством і просвітою. Афанасій Пателарій готувався до церковної діяльності з юних років, він прийняв чернечий сан, був дияконом і проповідником на Криті. Патріарх Константинопольський Кирило Лукаріс поставив його митрополитом Солунським

В березні 1634 р. Афанасій був об'явлений Патріархом Константинопольським, але через 28 днів, з поверненням із заслання попереднього Патріарха Кирила Лукаріса, він відмовився від патріаршества на його користь і повернувся в Солунську митрополію.

Минув один рік і Кирило знову був позбавлений влади своїми ворогами, і святитель Афанасій знову був поставлений на його місце патріархом. Проте і це друге патріаршество тривало лише один рік. На його місце призначили Кирила Кантаріса, а сам він був відправлений на заслання на острів Родос. Півтора року він перебував у засланні, доки нарешті не був звільнений і не знайшов собі притулок у молдавського Господаря. Василя Луппула, звідси він направляв листи з благаннями про допомогу до російського царя Михайла Федоровича в 1631 — 1646 рр.

Коли Афанасій прибув до Константинополя (1661 р.), то всі з надією дивилися на нього

як на однодумця Кирила Лукаріса, і одностайно обрали втретє на Константинопольський престол. Проте йому було сказано, що він має взяти на себе грошовий борг патріаршої церкви, виплатити який Афанасій був неспроможний. Тому через сімнадцять днів він відмовився від патріаршества втретє.

Певна річ, чехарда з призначенням константинопольських патріархів була викликана тим неоднозначним становищем, яке вони обіймали між турками, латинами-ієзуїтами і російськими царями. В цей час Афанасій відважився розпочати мандрування в Росію до царя Олексія Михайловича. По дорозі до Москви в 1662 р. він був вшанований гетьманом Богданом Хмельницьким, є відомості про те, що Богдан Хмельницький дав йому, крім довірчої грамоти, таємне доручення до московського уряду

Вже коли Афанасій повертався з Москви, він захворів і помер у Лубенському Мгарському монастирі 5 квітня 1654 р. За ритуалом грецької церкви константинопольських патріархів ховають сидячи. Звідси — напис на нашій іконі: "Святитель Христовь Офанасий Константинопольский Лубенский Чудотворець почи сидя... в Лубенском манастире". Не викликає сумніву, хтось був стурбований саме тим, щоб відкриті моші Афанасія відтворювали образ Патріарха, сидячого на кафедрі, таким він зображений на нашій іконі.

Зауважимо, що відкрито висловлена концепція сакральності померлих — характерна риса християнської церкви. Не зважаючи на те, що протягом довгих століть середньовіччя церковні собори забороняли ховати небіжчиків всередині храму (і ця настанова неодмінно повторювалась у деяких юридичних церковних текстах аж до XVIII ст.), церкви все ж таки перетворювались на некрополі. Доречі, тісний взаємозв'язок кладовища і церкви можна розпізнати вже за термінами, що їх позначали. Слова *ecclesia* та *cimiterium* — церква і кладовище, були в середньовічних текстах майже синоніма присутність мертвого тіла християнина, тим паче, коли йдеться про останки святителя, створює навколо нього простір коли не цілковито сакральний, то принаймні релігійний.

Цікаво, що відкрив моші Афанасія і засвідчив їх нетлінність у 1662 р. інший грек —

¹ Очерк жизни Святителя Афанасия, Лубенского чудотворца // Историко-статистический очерк Лубенского Мгарского преображенского монастыря. — Полтава, 1865. — С. 27.

² Там само. — С. 32.

³ Bernard A. La Sépulture en droit canonique. — Paris, 1933.

митрополит Газький Паісій Лігарід (1614 — 1678). Церковний діяч, письменник-полеміст, дипломат — які тільки іпостасі освіченої людини він не поєднував у собі! Він допомагав Б.Хмельницькому в його зносинах з Москвою, через єпископа Лазаря Барановича налагоджував контакти російського духовенства з українським, перекладав з грецької мови на інші, викладав у Києво-Могилянській академії філософію і, мабуть, готував курс богослів'я⁴.

Отже, Паісій Лігарід переконав тодішнього ігумена Лубенського Мгарського монастиря Віктора Загоровського відкрити мощі, послаючись на видіння, і сприяв встановленню культу Афанасія Лубенського. Мабуть, з тих часів у Мгарському монастирі не переводилися, постійно відвідували греки — високі церковні достойники, наприклад, Єпископ Кроатський в 1764 р. Серафім Анін, наречений Партріарх Константинопольський — родич Афанасія, в 1777 — 1779 рр. У Лубенському Мгарському монастирі, у різні часи перебували видатні церковні і культурні діячі України і Росії: святитель і духовидець Іоасаф Горленко (Іоасаф Белгородський), поет Варлаам Лашевський, філолог Яків Блонницький та багато інших. Цей монастир був духовною школою для багатьох виконавців Києво-Могилянської академії: крім названих тут перебували в різні часи Іларіон Левицький, Тихон Олександрович, та багато інших — деякі з них залишилися тут на все життя.

Гортаючи сторінки літопису Лубенського Мгарського монастиря, упевнюючись, що монастирі були дійсними творцями і носіями культури, тут відчутніший ніж будь-де пульс вітчизняної історії, тут зосередження її нервових і рухових кінцівок. І навіть природа, коли вона біля монастирських стін, розкривається зовсім по-іншому. Природа, мабуть, не має сумніву в необхідності подвигу духовного очищення людини.

Але повернемося до нашої ікони. На іконі зображено срібну з позолотою раку, яку зусиллями прочан і настоятеля Лубенського Мгарського монастиря архимандрита Іриней було зроблено майстром з Переяслава Іваном Сербійовським у 1819 р.

У Центральному Державному Історичному Архіві України зберігся документ, в якому відбито те, за яких умов створювався цей витвір мистецтва⁵:

*Великому Господину
Преосвященнейшему Мефодию Епископу
Полтавскому и Переяславскому и Ордена
святых Анны 1-го класса кавалеру Лубенского
Преображенского Монастыря настоятеля
Архимандрита Ириней с братиею*

Рапорт

Прошлого 1805 года предложено в сем Монастыре сделать для опочивающих здесь Мощей Святителя Афанасия Патриарха Константинопольского Серебряную раку, и в течение затем 11-ти лет собрано на тот предмет по выданным из духовной Консистории двум книгам от доброхотных дателей разными монетами до 17 тысяч да серебра в разных вещах 17 фунтов, 21 лот и 2 золотника. Ныне же намерены мы приступить по тому предположению к отделке таковой раки; но как на оную по сметному мастера серебрянных дел положению потребно серебра до четырех пудов, а вышеописанных серебряных вещей недостаточно для соружения оной, то полагаем мы обить плотно кипарисный ящик серебряными досками, употребив в дополнение того из церковных вещей подлежащие исключению из описей серебряные кресты, потиры и другие сосуди, из коих некоторые за неспособностью, а прочие по неимению в них надобности остаются без употребления. Для того о всем том Вашему Преосвященству благочиннейше под благорассмотрение представляем с поднесением при сем Реестра вещам и чертежа имеющей быть серебряной раке, и нижайше испрашиваем, для начатия оной работы и благоуспешного окончания ея, Архипастырского благословения и резолюции.

1817 года февраля 15 дня".

Рака, в якій зберігалися мощі Афанасія Пателарія, була вилучена з церкви Преображення Господня, і загинула за радянських часів. Те креслення, яке додавав архимандрит Іриней у своєму рапорті, на жаль також не збереглося. Все це надає нашій іконі з зображенням мощей Афанасія Пателарія великого значення як цікавому свідченню українського декоративно-прикладного мистецтва початку XIX ст. Пошуки аналогів, чи інших зображень раки Пателарія у найближчих до Лубенського Мгарського монастиря селах, не дали позитивних результатів. Ті зображення, що нам довелося бачити в Лубенському Мгарському мо-

⁴ Эйгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII. I. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899. — 1104 с.

⁵ Державний Історичний Архів України. — Ф. — № 137. — Оп. 1. — Спр. № 126. — С. 2-2 зв.

настирі, в якому після багаторічного спустошення відродилося чернече життя, поступаються в точності нашому і лише умовно можуть бути сприйняті як документальні свідчення.

Зупинимось більш докладно на тих обставинах, за яких моці Афанасія Пателарія були визнані нетлінними і чудодійними. Як ми писали вище, саме Паісій Лігарид наполягав на тому, щоб моці святителя були відкриті і переконав в цьому ігумена Віктора Загоровського. Проте чи то фігура Паісія не викликала у московських політиків довіри, чи то російське духовенство дивилося скося, на таке увічнення пам'яті саме Константинопольського Патріарха, чи то поява його і раптова смерть здавалися підозрілими, так чи ні, але російський уряд почав наводити обережне дізнання з приводу діяльності Афанасія Пателарія на українській землі, і надто — з приводу визнання чудодійними і нетлінними його мощей. Саме з цією метою у 1671 р. піддячому Михайлу Савіну було дане таємне доручення: під виглядом богомольця заїхати, після виконання дипломатичної місії, до Лубенського Мгарського монастиря, і там від місцевого ігумена, чи архимандрита "розвідати накріпко": "Які від того Афанасія патріарха, по представленню його, чудеса, чи зцілення, чи прощення кому були, і в яких роках і місяцях і числах, і чи існує про це запис?"

Треба зауважити, що ці поради не стали в нагоді царському піддячому, йому не довелося хитрувати. Справа в тому, що у 1672 р., коли Михайло Савін намагався виконати доручення, він не зміг дістатися монастиря внаслідок того, що гетьман Петро Дорошенко вступив у військовий союз з татарами і шлях до Лубен був відрізаний. Проте, у місті Батурині він зустрівся з ігуменом Лубенського Мгарського монастиря Макарієм Засеновичем. Базуючись на відомостях, які він отримав від Макарія Засеновича, Михайло Савін і склав свою доповідь: "И вь то время вь Батурине прилучился изъ Лубень Мгарского монастыря игумень Макарый Русановичь, и про святейшего Афанасія, патріарха константинопольского, подьячому Михайлу розказывал: тому де наш лет с 19, тот Афонасій патріархъ, бывъ на Москвь у великого государя, и едучи де съ Москвы, в той ихъ обители в Мгарском монастыре преставился; а сослужебники же его патриарши, по своему извѣчаю, как архіереевъ довлееть по-

гребать, тело светейшаго патріарха нарядили в священныя ризы, и посохъ в руку его вложили, и посадили в кресла, и съ креслами сидячего вложили в каменную гробницу и погребли его в томъ ихъ монастыре в церкви Преображеніе Господня предъ царски враты. И тому ныне летъ съ 9, едучи изъ Палестинъ къ Москве Гаскіе землі митрополит Паисій, и будучи в томъ ихъ монастыре, по совету того монастыря с игуменомъ съ братією, святейшего патриарха изъ земли выняли; а какъ де гробницу раскрыли, и изъ той гробницы наполнилося церковъ благовонія обрели того святейшего патриарха тело цело; только лишь де у правой руки, какъ держаль посохъ, пальцевъ двухъ или трехъ нетъ; а что де была на святейшемъ патриархе священная одежда, и то де с тела его все спало и истлело, и на чомъ сидел кресла изгнили; толко де цело обрели святителскую палицу да посохъ. И митрополитъ де Паисій и игумень съ братією надели на мощи святителскіе ризы новыя и положили в гробницу в той церкви Преображенія Господня наруже"

Слід зауважити, що саме за часів ігуменства Макарія Засеновича, при фінансовій допомозі Івана Самойловича, була збудована, започаткована будівля кам'яної церкви Преображення Господня. В ній була поставлена Ротонда (вона збереглася до початку ХХ століття, тому її звичайно зображали на іконах Афанасія) з таким старовинним написом на стовпі: "место йде же первые положены беу целебные мощи Святителя Христова Афанасия Мгарского чудотворца". На самому ж гробі ліворуч був такий напис в віршах:

*Скончилием Богъ живота в томъ месте
опочивший
Тленній смиренна тѣла тутъ тегар
зложивший
Билемъ чулимъ пастыремъ Апостолске Трону:
Господу велись послушлив, то не безъ поклону:
Минай овца о стаде и по смерти чую:
Пастир, пастыра Христа за всехъ милостую⁶.*

Крім того, залишився текст святкової служби, складеної на честь Афанасія, його заповіт, листи написані ним до царя Олексія Михайловича з різних питань, здебільшого — конфесійних. Взагалі ж постать святителя Афанасія Пателарія, як представника грецької церкви на українській землі ще чекає на своїх дослідників.

⁶ Акты относящиеся к истории Южной и Западной России (1668 — 1672). — СПб 1872. — Т. IX. — Стб. 593—594.

⁷ Там само. — Стб. 606—607.

⁸ Державний Історичний Архів України. — Ф. № 137. — Оп. 1. — Спр. № 126. — С. 3.